

TOŻSAMOŚĆ i PAMIĘĆ

Konteksty
kulturowe
i społeczne

pod redakcją
Denysa Pilipowicza
Rafała Kęsa

S T U D I A
UKRAINOZNAWCZE

TOŻSAMOŚĆ I PAMIĘĆ
KONTEKSTY KULTUROWE I SPOŁECZNE
STUDIA UKRAINOZNAWCZE

TOŻSAMOŚĆ I PAMIĘĆ
KONTEKSTY KULTUROWE I SPOŁECZNE
STUDIA UKRAINOZNAWCZE

pod redakcją
Denysa Pilipowicza
Rafała Kęska

Kraków 2020

© Copyright by individual authors, 2020

© Copyright by Denys Pilipowicz, Rafał Kęsek, 2020

Recenzenci

dr hab. Anna Horniatko, prof. UAM (Polska)

prof. dr hab. Bohdan Hud', LUN (Ukraina)

Opracowanie redakcyjne

Justyna Ostafin

Skład i łamanie

Anna Basista

Projekt okładki

Marta Jaszcuk

ISBN 978-83-8138-333-2 (druk)

ISBN 978-83-8138-334-9 (on-line, pdf)

<https://doi.org/10.12797/9788381383349>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

✉ publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-------------	---

CZEŚĆ I KONTEKSTY KULTUROWE

abp Ihor Isichenko „Prawosławny sarmata” przeciwko mitowi Bohdana Chmielnickiego	11
Agnieszka Gronek Ikony anonimowego malarza z zachodniej Łemkowszczyzny z lat 80. XVII wieku. Charakterystyka stylu.....	29
Alicja Z. Nowak Katolicko-prawosławne spory o celibat w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.....	53
Denys Pilipowicz Tożsamość filozofa. Przyczynek do tematu Skoworoda i Ukraina	75
Anna Michalko Rola <i>Trebnika</i> św. Piotra Mohyły w zachowaniu tożsamości religijnej rodzin ukraińskich	93
Agnieszka Matusiak Rana – tożsamość – podmiot. Zmagania kultury i literatury ukraińskiej z traumą postkomunistyczną. Od postkolonialności do dekolonialności (zarys projektu badawczego)	115
Olga Kich-Maslej Trudne dziedzictwo. Problem cmentarzy ukraińskich na terenach postmigracyjnych Polski Południowo-Wschodniej	133

CZĘŚĆ II

KONTEKSTY SPOŁECZNE

Oleksandr Kornijewskij, Artem Fylypenko

Retrospektywna refleksja nad „porażką” w świadomości społecznej narodów Europy Środkowo-Wschodniej 165

Joanna Bobula

Konfederacja pamięci. Ukraińskie postsowieckie narracje narodowe między akceptacją a odrzuceniem (zarys problemu) 183

Paweł Sekuła

Wpływ katastrofy czarnobylskiej na proces kształtowania ukraińskiej opozycji antykomunistycznej w Związku Sowieckim 207

Michał Urban

Współczesny Lwów: między tożsamością narodową a historycznymi zaszłościami 223

Roman Kalytchak, Nataliya Romanyuk

Zakładnicy przeszłości? Lwowska Rada Obwodowa a stosunki ukraińsko-polskie ... 241

Rafał Kęsek

Problem tożsamości i samoidentyfikacji politycznej mieszkańców terenów okupowanych we wschodniej Ukrainie (w latach 2014–2020)..... 263

Noty o autorach 281

Indeks osobowy 285

Anna Michałko

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0000-0002-8236-3344>

e-mail: anna.michalko@uj.edu.pl

Rola *Trebnika* św. Piotra Mohyły w zachowaniu tożsamości religijnej rodzin ukraińskich

The role of the *Trebnik* by St. Petro Mohyla in preserving the religious identity of Ukrainian families

Summary

The religious identity of the time of the Kiev metropolitan Saint Petro Mohyla was inseparable from the national identity. The theological works of Petro Mohyla, especially *Trebnik* from 1646, had influenced the preservation of the religious identity of Ukrainian families. Joint participation in the liturgy, continuation of traditional rites strengthened family ties, basing on respect for the older generation, identification with the heritage of ancestors and building a sense of belonging to the community – the nation.

Keywords

religious identity, sacrament, language, church, family

Celem niniejszego artykułu jest krótka analiza *Trebnika* św. Piotra Mohyły pod kątem jego znaczenia dla rodzin ukraińskich w rozumieniu oraz przeżywaniu sakramentów i obrzędów religijnych, stanowiących podstawę zachowania religijnej i narodowej tożsamości.

Spośród wielu definicji tożsamości religijnej¹ za najbardziej adekwatne do charakteru niniejszej pracy uznano ujęcie Anieli Różańskiej, która twierdzi, że tożsamość religijną można definiować jako „wieloaspektowy sposób rozumienia oraz kształtowania własnej egzystencji, a także otaczającej nas rzeczywistości przez pryzmat osobistego doświadczenia wiary i wspólnotowych sposobów jej wyrażania

¹ Tożsamością religijną nazywamy „wewnętrzną autoidentyfikację z rzeczywistością nadprzyrodzoną, tworzoną przez osobę w dynamicznym procesie integracji indywidualnego oraz społecznego obrazu religijności, cyt. za: A. Wieradzka-Pilarczyk, *Tożsamość religijna a gotowość do wejścia w dialog międzyreligijny*, „Przegląd Religioznawczy” Poznań 2017, nr 2(264), s. 147.

в обрядах і przekazie, czyli religii, do której się przynależy”². Zbliżoną definicję formuluje również Andrei Harbatski, określając pojęcie tożsamości religijnej jako „formę grupowej i osobistej świadomości, zbudowanej na uświadomieniu swojej przynależności do określonej religii i kształtującej wyobrażenie o sobie i świecie za pośrednictwem odpowiednich dogmatów religijnych”³.

We wstępie do swej pracy *Powroty do prawosławia* Aleksander Naumow potwierdza, że „przynależność religijna ma w tradycyjnych społecznościach fundamentalne znaczenie kulturalne, społeczne, etniczne, z reguły także językowe”⁴.

Tożsamość religijna w czasach metropolity kijowskiego św. Piotra Mohyły miała nierozzerwalny związek z tożsamością narodową, a prawosławna metropolia kijowska odgrywała główną rolę w samoidentyfikacji Ukraińców⁵, na co niewątpliwy wpływ wywarły dzieła św. Piotra Mohyły⁶, szczególnie stanowiący przedmiot niniejszych rozważań *Trebnik* i zamieszczone w nim, w zrozumiałym dla wiernych języku, fragmenty liturgii i obrzędów religijnych, istotnych dla duchowego życia rodziny. Uznając w tym względzie zasługi Piotra Mohyły, Ihor Szewczenko w swej pracy *Różne oblicza świata Piotra Mohyły* podkreśla, że lata 1627-1646, gdy na czele Cerkwi stał metropolita Mohyła, były czasem odrodzenia duchowego i narodowego⁷. Wasyl Pohorec’kyj twier-

² A. Różańska, *Dynamika poczucia tożsamości religijnej młodzieży na pograniczu polsko-czeskim i jej edukacyjne uwarunkowania*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim*, red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrkowski, Cieszyn 2010, s. 248-263, *Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis*, t. 1; eadem, *Tożsamość religijna młodzieży na pograniczu polsko-cieszyńskim – uwarunkowania i dylematy jej kształtowania*, Wrocław–Cieszyn 2009, s. 256.

³ A. Harbatski, *Tożsamość religijna a bezpieczeństwo konfesyjne: współczesne wyzwania (na przykładzie Republiki Białoruś)*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2015, t. 25, s. 136.

⁴ A. Naumow, *Powroty do prawosławia*, [w:] *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy*, red. M. Kuczyńska, Białystok 2017, s. 241, *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 8.

⁵ „Його культурно-просвітницька і літературна діяльність мала величезне позитивне значення не тільки для порятунку Української Православної Церкви, але і для національно-культурного піднесення українців”, cyt. za: В. Погорецький, *Історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти в діяльності київського і галицького митрополита Петра Могили у самоствердженні української нації*, s. 1, [on-line] https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohoretskyi_Vasyl/Istoryko-literaturo-znavchi_dukhovni_ta_tvorchy_aspekty_v_diiialnosti_Petra_Mohyly.pdf – 26 VIII 2020.

⁶ „Петро Могила був найвидатнішим церковним і культурним діячем України XVII сторіччя. Обидва ці напрямки в його діяльності нерозривно пов’язані й взаємно зумовлені. Це закономірно випливало з того, що за життя Могили релігія була провідним, визначальним чинником у системі тогочасної культури, який, спираючися на мову й історичну пам’ять, забезпечував найвищий синтез усіх її структурних компонентів в єдине ціле. Тому «Требник» можна розглядати одночасно і як історико-церковну, і як історико-культурну пам’ятку, акцентуючи увагу на тому чи тому її аспекті залежно від потреб дослідження”, cyt. za: В. Нічик, *Петро Могила в духовній історії України*, Київ 1997, s. 12.

⁷ „Для багатьох, мабуть, ті майже два десятиліття між 1627 і 1646 роками, коли Київську митрополію очолював Петро Могила, були порою душевного піднесення. Для православних це був час їхнього відродження – відродження грецького закону і руського народу”, cyt. za: І. Шевченко, *Багатоликий світ Петра Могили, Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001, s. 175.

dzi, że Cerkiew pod kierownictwem metropolity zachowała etnokulturę, etnopolityczną jedność i doprowadziła do autoidentyfikacji ukraińskiej nacji⁸:

Багатостраждальна історія українського народу переконливо засвідчує, що в трагічні часи духовного і фізичного поневолення, особливо на початку XVII ст., коли українська нація стояла на порозі загибелі через чвари, зради, самознищення, Провидіння Боже дало нам чужинця, який молитвою, освітою, культурою, вихованням, реформами і особливо любов'ю до українського народу, ставши самовідданим патріотом України і її Церкви, врятував українську самоідентичність⁹.

Zdaniem Marka Melnyka: „prawosławie w swym wymiarze liturgicznym¹⁰ i w powiązanych z nim obrzędach życia codziennego i świątecznego było głównym źródłem i najważniejszym elementem osobowej identyfikacji”¹¹. Istotną rolę przypisać należy, jak wspomniano, prawosławnej metropolii kijowskiej, gdyż pod koniec XVI i w I połowie XVII w. to ona stała się źródłem ruskiej tożsamości narodowej: „Na dalszym planie znajdowały się: tożsamość terytorialna, etniczna, rodowa, związek z monarchą i tradycja państwowa, przekazy historyczne czy przynależność stanu”¹².

Dokładniejsza analiza zasygnalizowanych powyżej faktów pozwala sformułować tezę, że na zachowanie tożsamości religijnej, rozumienie sakramentów i obrzędów religijnych, stanowiących istotę życia duchowego rodziny ukraińskiej, niebagatelny wpływ miały dzieła teologiczne metropolity kijowskiego św. Piotra Mohyły¹³, „traktowane jak święte księgi, które wyznaczają i chronią tożsamość kulturową narodu ukraińskiego”¹⁴. Melnyk podkreśla, że „dzieła te chroniły naród ukraiński, któremu groziło kulturowe unicestwienie i służyły jako dowód, iż posiada on własne «święte księgi», nierozzerwalnie związane z jego dziejami”¹⁵.

⁸ В. Погорєцький, *op. cit.*, s. 9.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ „Liturgia była w czasach Mohyły – i jest nadal – źródłem tożsamości eklezjalnej wyznawców prawosławia, co wyraża się na przykład w utożsamianiu pojęć „obrzędek” i „cerkiew”. Wskutek tego określona forma kultu religijnego jest źródłem zarówno samoidentyfikacji wyznaniowej, jak i indywidualnego samookreślenia wyznawcy prawosławia. Przynależność do prawosławia równała się z przynależnością do społeczności «ruskiej» – M. Melnyk, *Św. Piotr Mohyla – reformator prawosławia w Rzeczypospolitej*, „Ethos” Lublin 2008, nr 1(81), s. 107.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ „Петрові Могилі належать численні праці, зокрема «Книга души, нарицаемое злото», «Крест Христа Спасителя и каждого челоуѣка», «Антологія, сирѣч молитвы», «Мова духовна при шлюбі», переклад з грецької мови книги Агапіта-диякона з настановами цареві Юстиніану; «Євангеліє учітелное» (1637), «Православное исповѣданіє», «Събраніє короткой науки о артикулах вѣры православно-католической», «Требник» (1646)», В. Нічик, *op. cit.*, s. 12-35; „Św. Piotr Mohyla (1596-1647) jest na ogół znany jako twórca słynnego prawosławnego kolegium w Kijowie założonego w roku 1632 lub jako autor prawosławnego katechizmu wydanego w roku 1645”, M. Melnyk, *Św. Piotr Mohyla – reformator...*, s. 100.

¹⁴ M. Melnyk, *Św. Piotr Mohyla – reformator...*, s. 101.

¹⁵ *Ibidem*.

Przedmiot niniejszych rozważań – *Trebnik* – to dzieło z 1646 r., którego opracowanie było, jak potwierdza Naumow, „przełomem w porządkowaniu liturgii sakramentów, i które oprócz tekstów obrzędowych zawierało dużą liczbę tekstów towarzyszących, nieznanych w tej skali we wcześniejszym piśmiennictwie słowiańskim”¹⁶. Odnosząc się do wszelkich okoliczności życia człowieka, od narodzin do śmierci, *Trebnik* stał się niezbędną księgą, używaną przy każdego rodzaju posługach religijnych (*treba* – posługa liturgiczna, modlitwa, wypełnienie świętego obrzędu), zawierającą normy i przepisy udzielania sakramentów, a także teksty nabożeństw, błogosławieństw oraz modlitw w różnych potrzebach¹⁷.

Zasadne wobec powyższych informacji wydaje się stwierdzenie, że zawarte w nim oryginalne modlitwy i kazania autorstwa metropolity, dokładne objaśnienia sprawowania nabożeństw i udzielania sakramentów, nieznany dotąd zwyczaj składania przysięgi ślubnej, opis roli rodziców, nowożeńców oraz rodziców chrzestnych w uroczystości ślubu i chrztu, a także nauczanie o powinnościach bliskich wobec zmarłych stanowiły podstawę życia religijno-obrzędowego rodziny ukraińskiej.

Szczególnie istotny dla niniejszych rozważań jest fakt użycia w wybranych fragmentach omawianej księgi zrozumiałego dla wiernych języka, dzięki czemu przeżywanie obrzędów religijnych i świadomy w nich udział stały się możliwe. Naumow zauważa, że „[ś]w. Piotr (Mohyla) wprowadza jasną dystrybucję języków – badanie przedślubne, zapowiedzi, ślub, przysięgi, spowiedź, zwłaszcza umierającego – mają być zrozumiałe i wybór języka musi wynikać z funkcji pragmatycznej, czyli prosta mowa musiała być używana tam i wtedy, gdy istniało niebezpieczeństwo niezrozumienia, a od sensu słów mogło zależeć zbawienie wieczne lub status prawny”¹⁸.

*Trebnik*¹⁹ św. Piotra Mohyły – „jedno z najważniejszych dokonań metropolity kijowskiego (1632-1647) – stanowiło uwieńczenie długiego procesu reformy liturgii prawosławnej w metropolii kijowskiej [...] oraz symboliczne zakończenie pracowitego życia wielkiego metropolity”²⁰, który zmarł 1 stycznia 1647 r. Cytując Paula Mey-

¹⁶ A. Naumow, *Jak zostać prawosławnym (na materiale Trebnika św. Piotra Mohyły)*, [w:] *Słowianie w monarchii Habsburgów. Literatura, język, kultura*, red. M. Čistiakova, M. Kuczyńska, J. Stradomski, t. 17, Kraków 2020, s. 71; „У передмові до *Требника* 1646 року митрополит [...] зазначив, що одним із його завдань було виправити помилки у *требниках*, надрукованих у Вільні, Львові та Острозі ще в ті часи, коли не було православної ієрархії (тобто до 1620 р.), і книжки могли друкуватися задала «нечесно надбаних прибутків»», cyt. za: I. Шевченко, *op. cit.*, s. 181-182.

¹⁷ A. Znosko, *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983, s. 321-322, [w:] M. Melnyk, W. Pilipowicz, *Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły*, Olsztyn 2003, s. 7.

¹⁸ A. Naumow, *Język modlitwy jako deklaracja?*, [w:] *Język naszej modlitwy – dawniej i dziś*, red. U. Pawluczuk, Białystok 2012, s. 109, *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 3.

¹⁹ „Dzieło to [...] było uwieńczeniem długiego procesu reformy liturgii prawosławnej w metropolii kijowskiej, który Mohyla rozpoczął już w momencie, kiedy w roku 1627 został mianowany namiestnikiem Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. Metropolita swe dzieło oglądał na łożu śmierci. Zmarł kilka tygodni później, 1 stycznia 1647 roku”, M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 37.

²⁰ *Ibidem*.

endorffa, Krzysztof Leśniewski zauważa, że żadna wcześniejsza księga prawosławna nie może dorównać *Trebnikowi* pod względem struktury, klarowności i kompletności, gdyż jest on nie tylko księgą liturgiczną, lecz także przede wszystkim „podręcznikiem teologii i podręcznikiem pastoralnym, zamierzonym w celu przywrócenia porządku w praktykach liturgicznych oraz pouczenia zarówno kleru, jak i laikatu”²¹.

Mohyla, kierując w *Przedmowie* słowa do kapłana – bogobojnego czytelnika, zapowiadał:

[...] dowiesz się o pełnej zgodności – jak we wszystkich cerkwiach właściwie i jednakowo powinniście wykonywać święte Sakramenty, bo przez nie, jak z jakiegoś naczynia, napelnionego Duchem Świętym, wszyscy prawowierni otrzymują łaskę Bożą i stają się dziedzicami Niebieskiego Królestwa²².

Następnie omawiając funkcję i znaczenie swego dzieła, metropolita tłumaczył:

Znajdziesz tu wyczerpującą naukę o sakramentach, czym są, jaką każdy z nich ma moc i jakie przynosi skutki, jak przygotowywać się do ich sprawowania, z jaką uczciwością i bogobojnością sprawować i udzielać wiernym, jak nauczać lud Boży przystępowania do ich przyjęcia oraz jak mają postępować w różnych przypadkach, które mogą się im przytrafić²³.

Dzieło Mohyły składało się z trzech części o łącznej liczbie 1669 stron. Mieściło 129 rytuałów, z czego 37 nowych, 17 zapożyczonych z innych źródeł, a 20 odzwierciedlało lokalną praktykę Cerkwi ruskiej²⁴. Pierwsza część zawierała wzór sprawowania sakramentów istotnych w życiu człowieka i jego rodziny, autorskie modlitwy metropolity oraz sześć kazań. Powodem zamieszczenia cyklu kazań w *Trebniku* było dążenie autora do nakreślenia zasad i stworzenia wzorcowej katechezy liturgicznej – kazań na najważniejsze święta roku liturgicznego oraz najistotniejsze momenty życia rodziny: chrzest, komunie, ślub, pogrzeb. Homilie dotyczyły również pokuty, Eucharystii oraz małżeństwa, któremu Mohyla poświęcił dwie odrębne mowy²⁵.

Wybór tekstów zawartych w pierwszej części *Trebnika* nie był przypadkowy, gdyż, jak twierdzi Melnyk, w zamierzeniu autora miał obejmować liturgiczny cykl życia człowieka²⁶. Wśród wielu formuł znajdujących się w *Trebniku* najistotniejsze dla niniejszych rozważań będą: sakrament małżeństwa, chrztu, zwyczaj składania

²¹ P. Meyendorff, *The Liturgical Reforms of Peter Mogila. A New Look*, „Saint Vladimir’s Theological Quarterly” New York, vol. 29, 1985, Issue. 2, s. 109-110, cyt. za: K. Leśniewski, *Reformatorska działalność Metropolity Piotra Mohyły w ocenie Georges’a Florovsky’ego*, „Roczniki Teologiczne” R. 53-54, 2006-2007, z. 7, s. 184.

²² M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005, s. 230.

²³ M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 61.

²⁴ A. Naumow, *Wojna w „Trebniku” św. Piotra Mohyły*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne” Kraków 2015, t. 11, s. 23.

²⁵ M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 40.

²⁶ *Ibidem*, s. 48.

przysięgi ślubnej, a także nabożeństwo pogrzebowe, składające się na główne momenty życia duchowego rodziny.

Najważniejszym sakramentem, stanowiącym fundament rodziny oraz początek nowego etapu życia człowieka, jest sakrament małżeństwa. Według nauki metropolity po liturgii przed ślubem i zaręczynami ksiądz powinien trzykrotnie i, co szczególnie istotne, w języku ruskim ogłosić ludziom zapowiedzi.

Na uwagę zasługuje troska metropolity o świadome podjęcie się przez parę młodą obowiązku małżeńskiego. Wyrażona została ona zawartymi w omawianej księdze pytaniami:

Czy masz, ..., dobrą i nieprzymuszoną wolę oraz mocne postanowienie wziąć za żonę (męża) tę kobietę (tego mężczyznę), ..., którą (którego) tu przy sobie widzisz? Czy nie obiecałeś (obiecałaś) małżeństwa innej kobiecie (innemu mężczyźnie)?²⁷

Powyższe pytania wprowadzone zostały w *Trebniku*, co potwierdza John Meyendorff, pod wpływem łacińskiego obrządku, w którym wzajemna zgoda stanowiła warunek zawarcia związku małżeńskiego i nadawała ważności ceremonii²⁸. Wprowadzenie obowiązku potwierdzenia, że małżeństwo zostanie zawarte zgodnie z wolą pary młodej, miało wykluczyć możliwość nacisku ze strony rodziców i rodziny²⁹, gdyż kapłan nie miał prawa udzielić ślubu w przypadku negatywnej odpowiedzi choćby jednej ze stron³⁰.

Po zaręczynach, podczas których kapłan zadaje przyszłej parze młodej pytanie, w języku rodzimym, czy pragnie się zaręczyć i w przyszłości wstąpić w związek małżeński, może odbyć się ceremonia ślubu.

W *Trebniku* zostały podane dokładne tabele pokrewieństwa uniemożliwiające zawarcie związku małżeńskiego oraz przykłady zapisów metrykalnych, które od tego czasu zaczęto regularnie prowadzić. Mohyla przypominał, że kapłan ma obowiązek sprawdzić stopień pokrewieństwa przyszłej pary młodej zarówno cielesnego, jak i duchowego (kumostwo), a także wiek, który w przypadku pana młodego musi przekroczyć 15 lat, a panny młodej 12. Oprócz tego przyszli małżonkowie powinni znać podane modlitwy, których potem będą uczyć swe dzieci. Kapłan nie może spieszyć się z udzieleniem ślubu uciekinierom, przybyszom i nieposiadającym stałego pobytu, a także żonom żołnierzy, mężczyzn przebywających w niewoli oraz podróżujących, chyba że otrzymał zgodę od swego zwierzchnika³¹.

²⁷ J. Meyendorff, *Ukoronowanie*, [w:] idem, *Małżeństwo w prawosławiu, Liturgia, teologia, życie*, Lublin 1995, s. 42, [on-line] <http://www.boratyniec.pl/uploads/documentsearch/id10/Malzenstwo.pdf> – 1 IX 2020.

²⁸ Por. *ibidem*, s. 30.

²⁹ Por. В.М. Нічик, *op. cit.*, s. 254.

³⁰ Por. І. Огієнко, *Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви*, т. 2, Пара 1942, s. 198.

³¹ Por. В.М. Нічик, *op. cit.*, s. 254.

Istotnym momentem ceremonii zaślubin była nauka, którą kapłan wygłaszał do stojącej na ślubnym kobiercu pary młodej. W zamieszczonych w *Trebniku* wzorcowych kazaniach autorstwa metropolity Mohyły: *Kazanie przed ślubem* i *Kazanie podczas ślubu*³², duchowny zwracał uwagę młodych ludzi na to, by wstępować w związek małżeński bez pośpiechu, po wcześniejszym przemyśleniu tak poważnej i wiążącej decyzji:

Abyście życie powierzone wam przez Boga tym lepiej bez zwady i kłopotu mogli przeżyć, aż do odpowiedniego czasu, w czym też niech Pan najwyższy wam dopomoże, a ja z mojego urzędu kapłańskiego, życząc wam realizacji waszych zamysłów, pouczę was, iż do stanu małżeńskiego należy wstępować po dobrym namyśle i z należąną rozważą³³.

Jak zauważa znawca dziejów Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej metropolita Ilarion – Iwan Ohijenko, kapłan zobligowany był do wygłoszenia nauki w ówczesnym języku ukraińskim po to, by jej słowa zapadły w duszę i pamięć przyszłym małżonkom i miały wpływ na ich wspólne życie. Słowa kapłana skierowane głównie do narzeczonego nauczały, że żonę należy traktować nie jak niewolnika, ale serdecznego i równego mężowi przyjaciela, ponieważ Bóg stworzył kobietę z żebra mężczyzny, które znajduje się blisko serca, i z serca ma płynąć do niej miłość³⁴, zaś „Małżonka jest godną szacunku, gdyż jest dla męża towarzyszką, a nie sługą”³⁵. Nauka o życiu w małżeństwie zawarta w kazaniach ślubnych stanowiła wzór prawidłowego postępowania i idealnej relacji w nowej rodzinie, można przypuszczać, że miała na nią istotny wpływ. Zdaniem Walerii Niczyk kazania te stały się świadectwem powagi i szacunku, jakim darzono kobietę w społeczeństwie ukraińskim³⁶. Warto wspomnieć, że już w samym języku odzwierciedliło się poczucie równości małżonków, kiedy kobietę nazywano drużyną, od słowa „druh” – przyjaciel, a związek małżeński *но-дружням* (dawniej *супружжя* od słowa *супруга* – para wołów zaprzęgniętych do jednego wozu)³⁷.

Mohyła podkreślał, że najważniejszą przyczyną, dla której Bóg ustanowił sakrament małżeństwa, jest zaspokojenie potrzeby posiadania bliskiej osoby, która będzie towarzyszyć, doradzać i pomagać w trudnej życiowej drodze. Pobłogosławiona para młoda dzięki otrzymanej łasce Bożej, mimo trosk, niedostatków i trudów życia codziennego, zachowa miłość, która stanowi istotę małżeństwa chrześcijańskiego³⁸.

³² M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 143-161.

³³ *Требник*, cz. 1, s. 917, [w:] M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna...*, s. 90-91.

³⁴ Пор. Митрополит Іларіон, *Дохристиянські вірування українського народу*, Львів 1992 (Вінніпег 1965), s. 352.

³⁵ *Kazanie przed ślubem*, [w:] M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 147.

³⁶ Пор. В.М. Нічик, *op. cit.*; І. Огієнко, *Українська культура. Коротка історія життя українського народу*, Катеринослав–Ляйпцінг 1923, s. 22.

³⁷ І. Огієнко, *Українська культура. Коротка історія...*, s. 22.

³⁸ Пор. М. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 144.

Istotny dla kształtowania się i podtrzymywania tożsamości religijnej rodziny ukraińskiej stał się nieznany dotąd Cerkwi prawosławnej wyjątkowy zwyczaj składania przysięgi ślubnej, po raz pierwszy zacytowanej w *Trebniku*. Formę i treść przysięgi Mohyla zaczerpnął z ksiąg zachodnich³⁹, a znaczenie jej przyjmowania w rodzimym języku podkreślał fakt, że zgodnie z tworzącą się tradycją związek małżeński bez tej przysięgi był nieważny. Zapis obrzędu można znaleźć we wszystkich trebnikach lwowskich i kijowskich poczynawszy od 1646 r., co potwierdza metropolita Ilarion⁴⁰.

Dokładny opis przebiegu ceremonii zamieszczony na 416 i 417 stronie *Trebnika* podaje, że nowożeńcy przysięgający miłość, wierność, uczciwość małżeńską i posłuszeństwo wypowiadali słowa przysięgi po tym, jak kapłan przewiązał im dłonie epitachelionem (stułą) na znak połączenia przez Boga⁴¹.

„Я, ..., беру себе тебе, ..., за малжонку и шлюбую тебе милость, веру и учтивость малженскую, а иж тебе не отпущу аж до смерти, так ми Боже, в Троици святой единый, помози, и вси святини”⁴².

„Я, ..., беру себе тебе, ..., за малжонка, и шлюбую тебе милость, веру, учтивость и послушенство малженское, а иж тебе не отпущу аж до смерти, так ми Боже, в Троици святой единый, помози, и вси святини”⁴³.

Przysięga w obliczu Boga, której świadkami byli rodzice, rodzina, goście weselni i kapłan, stanowiła nieodłączny element ślubu, poprzez który para młoda zobowiązywała się publicznie do prowadzenia wspólnego życia⁴⁴.

W tym miejscu należy wspomnieć, że poważnym zagrożeniem dla przysięgi ślubnej był wydany przez Piotra I w 1720 r. nakaz weryfikowania i usuwania wszelkich różnic z kijowskich ksiąg liturgicznych w celu upodobnienia ich do ksiąg moskiewskich⁴⁵. Drukowanie trebników według wzorów moskiewskich eliminowało

³⁹ Por. I. Огієнко, *Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви*, т. 2, Київ 1993, s. 269.

⁴⁰ W trebnikach bazyliańskich, wydanych w Supraślu (1736), Uniowie (1739, 1744) oraz Poczajowie (1741, 1786, 1792), przysięga ślubna również została zachowana, czego potwierdzeniem jest wynik przeprowadzonej analizy porównawczej tekstu przysięgi małżeńskiej we wspomnianych trebnikach z przysięgą z *Trebnika* Mohyla. Por. J. Getka, „Prosta mowa” w *tekstach o charakterze religijnym XVIII wieku (na podstawie wydań trebników w drukarniach bazyliańskich)*, „Acta Neophilologica” Olsztyn R. 18, 2016, nr 2, s. 136.

⁴¹ Por. I. Огієнко, *Українська церква. Нариси з історії...*, т. 2, Прага 1942, s. 201.

⁴² I. Огієнко, *Українська церква. Нариси з історії...*, <http://litopys.org.ua/ohienko/oh17.htm> – 2 II 2020.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Por. *Do Sakramentu Małżeństwa – przez chrześcijańskie narzeczeństwo. Pouczenie duszpasterskie dla narzeczonych*, oprac. J. Wójtowicz, Przemyśl 1987, s. 38-39, *Seria Pomocy Duszpasterskich*, nr 3.

⁴⁵ I. Огієнко, *Історія українського друкарства*, т. 1, Львів 1925, s. 279-295; idem, *Українська церква. Нариси з історії...*, т. 2, Прага 1942, s. 202; I. Ісиченко, *Історія Христової Церкви*

przysięgę ślubną. Jak potwierdza metropolita Ohienko, zwyczaj składania przysięgi ślubnej istniał mimo wspomnianego nakazu i do połowy XIX w. był utrzymywany w Ukrainie w tajemnicy, a po ograniczeniu wpływu Świętego Synodu odnowił się, gdyż wierzono, że przysięga zapewni trwałość nowemu małżeństwu⁴⁶.

Waga przysięgi ślubnej na tyle silnie zakorzeniła się w świadomości nowożeńców oraz ich rodzin, że motyw przysięgi jako deklaracji przed Bogiem szczerych uczuć i wierności wobec partnera pojawił się w ukraińskich pieśniach weselnych. Głęboko wierzono, że złamanie czy niedotrzymanie świętej przysięgi spowoduje gniew Boży oraz nieuchronność kary, gdyż zdrada małżonka oznaczała zdradę Boga, w którego obliczu przysięga była składana⁴⁷. Istotne znaczenie przysięgi małżeńskiej potwierdza również fakt, że nierzadko używano jej jako synonimu słowa „ślub”, a obecne w pieśniach weselnych wyrażenia: „przysięgać Bogu” czy „być w domu Bożym i przysięgać” oznaczały zawarcie ślubu⁴⁸.

Присягала Марисенька
Три рази, рази,
Перед образи,
Перед святот Пречистов,
Жеби била невістов⁴⁹.

Bogaty w działania i gesty o symbolicznym znaczeniu jest także sam obrzęd ślubu, którego poszczególne elementy – koronacja młodej pary, trzykrotne obejście tetrapodu, nałożenie obrączek, picie wina z jednego kielicha, przewiązanie rąk epitrachylionem (stułą) i przysięga – stanowiły znak jedności młodej pary, potwierdzały wyjątkowość święta, którym jest powstanie nowej rodziny, a także umacniały tożsamość religijną i poczucie wspólnoty.

Błogosławieństwem i dopełnieniem istoty chrześcijańskiej rodziny było przyjęcie na świat dziecka, dlatego też pierwsze miejsce wśród sakramentów zajmuje chrzest.

в Україні, Харків 2003, s. 225; „W latach 1717-1720 wydano szereg dokumentów nakładających ograniczenia na druk w języku ukraińskim. Ostatecznie zabroniono wydawać księgi w książkowej ukraińszczyźnie; zakaz dotyczył również, co warto podkreślić, języka cerkiewnosłowiańskiego w ukraińskiej redakcji. Prężnie działające wówczas typografie kijowsko-pieczerska i czernihowska zostały zobowiązane do pracy nad przedrukami książek, które wcześniej ocenizowano i ujednolicono językowo w Rosji”, cyt. za: A. Nowak, *Znaczenie języka ukraińskiego w prawosławnym odrodzeniu cerkiewnym – „rzesz-pospolitański świt” i „moskiewski zmierzch”*, s. 352, [on-line] http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/1489/Jezyk_ukrainski_s339_Nowak.pdf – 30 VIII 2020.

⁴⁶ I. Огієнко, *Історія...*, s. 271.

⁴⁷ Por. A. Michałko, *Etapy wesela w tradycyjnych pieśniach weselnych*, [w:] eadem, *Obraz rodziny w ukraińskiej twórczości ustnej i literaturze epoki romantyzmu*, Kraków 2014, s. 138, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 24.

⁴⁸ Por. *ibidem*, s. 55.

⁴⁹ Я.О. Головацький, *Народня песні галицькой и Угорської Руси*, ч. 3: *Обрядня песни*, Москва 1878, s. 661.

Metropolita przypomina, że chrzest jest konieczny człowiekowi dla zbawienia i należy z dostojnością oraz godnością podejść do jego sprawowania. Naumow podkreśla, że „formą warunkującą godziwość chrztu jest wypowiedzenie formuły chrzcielnej jednocześnie z aktem trzykrotnego zanurzenia (polania)”⁵⁰. We fragmencie *Trebnika* zatytułowanym *O sakramencie chrztu świętego*⁵¹ metropolita naucza m.in. o tym, że woda, którą kapłan powinien użyć do chrztu, ma być czysta, poświęcona i znajdować się w czystym naczyniu – chrzcielnicy, by w niej można było trzykrotnie zanurzyć dziecko bądź połać jego głowę, zgodnie z tradycją panującą w danej cerkwi⁵². „Przy niemowlęciu radzi zanurzyć je w chrzcielnicy po szyję, podtrzymując lewą ręką, i trzykrotnie połać głowę ciepłą wodą, tak by nie wyrządzić mu krzywdy”⁵³. Po spełnieniu sakramentu chrztu wodę trzeba wylać na uprzednio przygotowane miejsce, gdyż podeptanie takiej wody byłoby grzechem śmiertelnym. W sytuacji zagrożenia życia istnieje możliwość ochrzczenia dziecka bądź dorosłego przez osobę świecką, dlatego też „kapłan parafialny powinien wszelako starać się, aby jego parafianie, a w szczególności baby przyjmujące porody w pełni znały obrzęd chrztu i go zachowywały”⁵⁴.

Metropolita nie bez powodu wspomina o tzw. babach powytuchach – czyli kobietach umiejących odbierać porody, gdyż to one zawsze przychodziły do rodzącej z wodą święconą, chlebem i leczniczymi ziołami. Wykonywały przy tym magiczne zabiegi mające przynieść ulgę i sprawić, że poród przebiegnie bez większych komplikacji. Po porodzie przewiązywały pępek dziecka specjalnym płótnem i błogosławiły je słowami: „Нехай Бог дає тобі щастя, здоров’я й многиї літа”⁵⁵.

Pierwszego dnia po porodzie duchowny wygłaszał modlitwy oczyszczające matkę dziecka, położną, obecnych przy porodzie i pomieszczenie, w którym odbył się poród, ósmego dnia położna przychodziła z dzieckiem do cerkwi, by kapłan w narteksie naznaczył je znakiem krzyża i nadał mu imię, natomiast 40 dnia do cerkwi przychodziła matka z dzieckiem w celu dokonania oczyszczenia i wprowadzenia⁵⁶.

W *Trebniku* szczegółowo opisane zostały wszelkie nietypowe sytuacje związane z narodzinami powodujące potrzebę szybkiego ochrzczenia dziecka, szczególnie gdy ono lub matka znajdują się w niebezpieczeństwie⁵⁷. Jeśli ze względu

⁵⁰ A. Naumow, *Jak zostać prawosławnym...*, s. 73.

⁵¹ „W trebnikach wydawanych do roku 1720 nie zauważa się żadnych istotnych zmian w udzielaniu tego sakramentu”. Zob. A. Gronek, *Obrzędy chrzcielne i ich obrazowanie w sztuce cerkiewnej XVI-XVIII w. Przyczynek do badań nad latynizacją kultury ruskiej*, [w:] *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin 2012, s. 8, *Acta Collegii Suprasliensis*, t. 14.

⁵² Por. A. Naumow, *Jak zostać prawosławnym...*, s. 73.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 68.

⁵⁵ *Поділля. Історико-етнографічне дослідження*, ред. А.П. Пономарьов, Київ 1994, s. 213.

⁵⁶ A. Naumow, *Jak zostać prawosławnym...*, s. 75.

⁵⁷ „Jeśli dziecko było chore i nie przyjmowało od matki pokarmu, nie należało czekać, lecz trzeba było ochrzcić je jak najprędzej, tuż po porodzie i obmyciu, by nie umarło bez chrztu św.”, *ibidem*.

na sytuację zagrażającą życiu dziecko zostało ochrzczone w domu, należało w jak najkrótszym czasie przynieść je do cerkwi, by kapłan mógł dopełnić koniecznych obrzędów⁵⁸.

Przed chrzcinami wybierano rodziców chrzestnych, do czego należało podejść z rozważą, gdyż w Ukrainie szanowano ich na równi z prawdziwymi rodzicami; istotne było ich wsparcie duchowe przez całe życie dziecka, a szczególnie podczas tradycyjnego wesela. Mohyła zalecał, by rodzicami chrzestnymi byli ludzie dorośli, niebędący parą małżeńską, mający odpowiedni status religijny, prawny i społeczny. Odpowiedzialność za dobór chrzestnych spoczywała na kapłanie, do którego metropolita kierował słowa:

Waż to pod uwagę, kapłanie, i roztropnie pilnuj tego, by chrzestnym czyli kmiotem w żadnym razie nie zostawał niewierny ani heretyk, nikt publicznie wyklęty, ekskomunikowany czy suspendowany, ani jawnogrzezchnik, ani wróg publiczny, ani nikt ze czci pozbawionych, niespełna rozumu, czy też ktoś z takich, co nie umieją Ojcie nasz, Wierzę w jednego Boga, Zdrowaś Mario i Dekalogu, bowiem tych [modlitw] rodzice chrzestni muszą swoje dzieci duchowe, podjęte z kąpieli Chrztu Świętego, w stosownym czasie nauczyć⁵⁹.

W zamieszczonej instrukcji zachowania się podczas nabożeństwa chrzcielnego Mohyła zaznaczał, że „nowo ochrzczone i bierzmowane dziecko ma być niesione ze świecami podczas wielkiego wejścia przed świętymi Darami i następnie komuniowane”⁶⁰, gdyż chrzest łączony był z sakramentem bierzmowania i komunii świętej.

Równie istotne miejsce w *Trebniku* zajmuje opis obrzędu pogrzebowego, stanowiącego zwieńczenie życia na ziemi. Kijowski metropolita umieścił w swym dziele wiele modlitw za zmarłych, litanii pogrzebowych, homilii i wyjaśnień na temat kultu życia pozagrobowego, a także podkreślał znaczenie pamięci o zmarłych⁶¹.

Ostatniemu etapowi życia ludzkiego Mohyła poświęcił homilię pt. *Kazanie pogrzebowe ogólne nad zmarłym*. Znaczna część kazania, bogatego w przykłady z Biblii oraz źródeł antycznych, dotyczy tematu epigrafu z księgi proroka Jeremiasza, stanowiąc analizę istoty śmierci. Autor kazania nauczał, że trzeba wychwalać i wspominać zmarłego jako człowieka uduchowionego, wyznającego prawosławie, co stanowiło warunek osiągnięcia Królestwa Niebieskiego i zbawienia. Zgodnie z nauką metropolity nie należy mieć wątpliwości, że zmarły za swego życia starał się pomnażać dary otrzymane od Boga i często szczerze wyznawał swe grzechy na spowiedzi⁶².

⁵⁸ M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 68.

⁵⁹ A. Naumow, *Jak zostać prawosławnym...*, s. 74-75.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 76-77.

⁶¹ Пор. Л. Тимошенко, *Традиція і практики поминання померлих у Київській Митрополії в другій половині XVI-першій половині XVII ст. Внесок церковних брацтв*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2011, вип. 14–15, s. 125.

⁶² Пор. О. Матушек, *Погребові казання українських проповідників XVII століття*, [w:] Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого, ред. Б. Криса, Д. Сироїд, Львів 2017, s. 202, *Київське християнство*, т. 6; *Львівська медієвістика*, вип. 5.

Śmierć jest według Mohyły „momentem rozłączenia duszy z ciałem, uwiecznieniem ludzkiego życia oraz początkiem nowego etapu ludzkiej wędrówki ku wieczności”⁶³. Niezwykle ważne na tym etapie było rozgrzeszenie, gdyż bez niego człowiek mógł być skazany na wieczne potępienie w rozpoczynającym się życiu pozagrobowym⁶⁴. Obowiązkiem rodziny i bliskich było przebywanie przy zmarłym do czasu ceremonii pogrzebowej, czytanie modlitw oraz trzymanie zapalonych świeczek, które rozświetlając nową drogę, miały ułatwić odejście. Konieczność użycia świec i kadzidła w obrzędzie pogrzebu podkreślona została we wzorcowym kazaniu autorstwa metropolity:

Podczas pogrzebu ciała chrześcijanina, zgodnie ze starym zwyczajem, zawsze mają płonąć świece oraz kadzidło. Wonne kadzidło oznacza, że zmarły odchodzi od codziennych trosk do szczęśliwego spokoju, w miejsca cieniste i pachnące⁶⁵.

Jednym z najdawniejszych zwyczajów pogrzebowych było dotknięcie trumną progu domu, co symbolizowało ostatnie przekroczenie granicy między światem znanym i obcym, a także stawianie trumny na podwórzu przed wyniesieniem jej na cmentarz i oddanie szacunku zmarłemu poprzez modlitwę, odmawianą na kolanach. W dzień pogrzebu rodzina i znajomi żegnali się ze zmarłym w taki sposób, jakby prosili go o wybaczenie, którego w imieniu nieboszczyka udzielał ksiądz. Kazanie kończy się skierowaną do Boga modlitwą za zmarłego z prośbą o przyjęcie jego duszy⁶⁶.

W *Trebniku* znajduje się również informacja o duchowym znaczeniu trzeciego, dziewiątego oraz 40 dnia po śmierci człowieka. Wspomnienie zmarłego na trzeci dzień świadczy o tym, że wierzył on w Jezusa, który zmartwychwstał trzeciego dnia, jak również o tym, że zmarłego ku Bogu kierowały trzy cnoty teologalne: wiara, nadzieja i miłość. Wspomnienie dziewiątego dnia jest prośbą do Boga, by poprzez wstawiennictwo niebiańskich chórów anielskich zmarły spoczął wraz ze świętymi. Msza święta 40 dnia po śmierci odprawiana jest na pamiątkę 40-dniowego postu Jezusa, jego 40-dniowego przebywania na ziemi po zmartwychwstaniu oraz 40-dniowego postu Mojżesza i proroka Eliasza⁶⁷.

Ostatnie pożegnanie to niewątpliwie najtrudniejszy moment w życiu człowieka, składający do refleksji nad kruchością bytu i jego przemijaniem. Niezwykle istotna w życiu każdej rodziny jest pamięć o zmarłych. Piotr Mohyła w kazaniu *Nauczanie o pamięci za zmarłych*⁶⁸ zaznaczał, że bliscy nieboszczyka powinni

⁶³ M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna...*, s. 286.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 291.

⁶⁶ Пор. О. Матушек, *op. cit.*, s. 202.

⁶⁷ Християнський Портал Кірос, [on-line] <https://www.kyrios.org.ua/vidpovidy-sviashchenyka/43102-chomu-pomynaiut-na-3-9-40-den-pislia-smerti.html> – 26 VI 2020.

⁶⁸ M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna...*, s. 302.

wspominać go jako dobrego chrześcijanina i każdego roku uczestniczyć w nabożeństwach w jego intencji, dziękując za wspólnie spędzony czas, dobre uczynki i wszelkie zasługi⁶⁹.

Nieprzypadkowo metropolita podkreśla istotne znaczenie pamięci o zmarłych, gdyż to ona buduje i wzmacnia świadomość przynależności do rodziny, społeczności i narodu. Pielęgnowanie zwyczajów pogrzebowych cementuje wspólnotę religijną i narodową, a także pomaga zachować poczucie bezpieczeństwa, ciągłości pokoleniowej i identyfikacji z dziedzictwem kulturowym. Jak zaznacza Jan Paweł II: „Pamięć jest tą siłą, która tworzy tożsamość istnień ludzkich, zarówno na płaszczyźnie osobowej, jak i zbiorowej. Przez pamięć bowiem w psychice osoby tworzy się poniekąd i krystalizuje poczucie tożsamości”⁷⁰.

Niewątpliwy wpływ na kształtowanie się tożsamości religijnej rodzin ukraińskich miały przetłumaczone na prosty język wybrane fragmenty *Trebnika*. Metropolita, chcąc umożliwić wiernym zrozumienie treści sakramentów, przysięgi ślubnej, formuł i kazań, zamieścił ich tłumaczenie na język zrozumiały dla wszystkich wiernych⁷¹, pozwalający na świadomy udział w nabożeństwach⁷².

Poza kazaniem językiem potocznym zapisane zostały również: *Prawosławne wyznanie wiary*, *Tekst zapowiedzi*, *Akt woli podczas zaręczyn*, *Akt woli podczas ślubu* oraz *Akt przysięgi małżeńskiej*⁷³. Tłumaczenie wybranych formuł i tekstów sakramentów na prosty dla wiernych język spowodowane było koniecznością zrozumienia przez nich zasad ceremonii, treści wygłaszanych formuł i udzielenia właściwej, zgodnej z prawdą odpowiedzi na zadane przez kapłana pytania⁷⁴. Naumow podkreśla, że „dopuszczając prostą mowę do użycia w życiu cerkiewnym podnoszono jej autorytet i zbliżano jej status do statusu języka liturgicznego”⁷⁵.

⁶⁹ Por. A. Michałko, *Obrzęd pogrzebu*, [w:] eadem, *Obraz rodziny...*, s. 164.

⁷⁰ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, [kier. zespołu red. P. Ptasznik, P. Sardi], Kraków 2005, s. 149.

⁷¹ „Unormowanie doktrynalne i wzmocnienie organizacyjne Kościoła Prawosławnego np. w Trebniku P. Mohyły znalazły swój wyraz w tzw. prostej mowie. W języku ruskim pisano kazania – tak, by były one zrozumiałe dla laickiej publiczności ukraińskiej”, G.B. Berc off, *Wybory językowe, tożsamościowe i religijne pisarzy ruskich w Rzeczypospolitej XVII-XVIII w.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 502, *Zachowanie Polskiego Dziedzictwa Narodowego*, t. 12.

⁷² Por. A. Nowak, *op. cit.*, s. 350.

⁷³ Wynikało to również z potrzeby rozumienia zasad ceremonii poszczególnych sakramentów, które przybliżały m.in. wydania teologii moralnych – o ile „ministrem” (prowadzącym) sakramentu chrztu, bierzmowania, komunii, pokuty jest kapłan, sakramentu kapłaństwa – biskup, o tyle „ministrami” sakramentu małżeństwa są nowożeńcy: powinni rozumieć wygłaszaną formułę i wygłaszać ją świadomie. Zob. J. Getka, „Prosta mowa”..., s. 134.

⁷⁴ „W celu świadomego uczestnictwa wiernych w nabożeństwach również trebniki unickie zawierały wybrane fragmenty ruskujęzyczne. Ewidentnie, wspomniane wyżej dzieło prawosławnego metropolity stanowiło wzór dla trebników unickich, zwłaszcza poczajowskich”, *ibidem*, s. 131-132.

⁷⁵ A. Naumow, *Język modlitwy jako deklaracja?*, s. 109.

Zwiększenie znaczenia języka, którym posługiwali się wierni, stanowiło element kształtujący ich odrębność zarówno religijną, jak i narodową. „W liturgii język narodowy zaistniał dopiero pod koniec XX wieku wraz z reformami papieża Jana XXIII (beatyfikowanego w 2014 roku między innymi za wprowadzenie do liturgii języków narodowych, co umożliwiło świadome uczestnictwo we mszy i przyczyniło się do wzrostu liczby wiernych)”⁷⁶, natomiast o potrzebie jego wprowadzenia przekonany był już w XVII w. Piotr Mohyla⁷⁷, umieszczając w *Trebniku* fragmenty w mowie potocznej, które stanowiły dialog między kapłanem a wiernymi. Tę ideę kontynuowali bazylianie, zamieszczając w późniejszych trebnikach teksty przysięgi, spowiedzi, sakramentu chorych w prostej mowie⁷⁸.

Jak zauważył metropolita Ohienko, Mohyla doskonale rozumiał, że człowiek jedynie wtedy może wyrazić swoje prawdziwe myśli i emocje, gdy będzie mówił w rodzimym języku matki⁷⁹. Kontynuując tę myśl, Ohienko przekonywał, że nauki głoszone przez kapłanów poruszają serca wiernych tylko, jeśli będą wypowiedziane w języku rodzicielki, której mowa jest pierwszą, najważniejszą i najmielszą⁸⁰. Zbliżony pogląd sformułował również Iwan Dziuba, twierdząc, że język ojczysty stanowi ważny element w procesie formowania poczucia przynależności do narodu, a nawet warunkuje jego byt⁸¹ – „Якщо загине мова в устах народу – загине і народ”⁸².

„Prosta mowa jako język druku stanowi fenomen, którego znaczenia trudno przecenić”⁸³. Jak stwierdza metropolita Ohienko, już w XVI w. Cerkiew prawosławna używała języka potocznego, przystosowanego do miejscowej wymowy, żywego, zrozumiałego dla odbiorcy w kazaniach, z których słynęła (Galatowski⁸⁴, Radywy-

⁷⁶ J. Getka, „Prosta mowa”..., s. 131.

⁷⁷ Jak zauważa Alicja Nowak, językowa dostępność dla wiernych i całego „prawosławnego narodu ruskiego” ksiąg cerkiewnych była według Mohyły dobrodziejstwem wręcz niemożliwym do opisania, A. Nowak, *op. cit.*, s. 348.

⁷⁸ Por. J. Getka, „Prosta mowa”..., s. 131.

⁷⁹ A. Michałko, *Роль матері, батька, вчителів... у плеканні української мови. На основі „Науки про рідномовні обов’язки” митрополита Іларіона – Івана Огієнка (1882-1972)*, [w:] *Язык українськи в житті і діяльності еліт на Україні на przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*, red. W. Mokry, Kraków 2015, s. 404, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 25. Por. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел, Київ 2003.

⁸⁰ I. Огієнко, *Наука про рідномовні обов’язки*, Жовква 1939, s. 40.

⁸¹ Iwan Dziuba uważał, że „рідна мова – це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого «я», коли воно є, своєї особистості і національної гідності”, Н. Бабич, *Сила мовленого слова, Науково-публіцистичні нариси з культури української мови*, Чернівці 1996, s. 45.

⁸² *Ibidem*, s. 74.

⁸³ J. Getka, *Prosta mowa w tekstach o charakterze religijnym XVIII wieku (Czyn jerejskiego nastawlenija, Początków 1776)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2017, t. 64, s. 82.

⁸⁴ „Do nauczania wiernych w języku «prostym» nawoływał już w XVI wieku m.in. Joannicjusz Galatowski”, cyt. za J. Getka, „Prosta mowa”..., s. 131. Jak zauważa Alicja Nowak: „W 2. poł. XVI w. ukazały się bez akceptacji władz kościelnych liczne edycje ksiąg użytku cerkiewnego «prostą mową»,

łowski, Baranowycz)⁸⁵. Duchowieństwo pamiętało wtedy słowa zawarte w Piśmie Świętym: „Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму і говорив мовою свого народу”⁸⁶.

W swej pracy *Хвалить Бога рідною мовою*⁸⁷ Ohijenko podkreślał, że język ojczysty pomaga ludziom w zrozumieniu i poznaniu Boga, a Cerkiew bez niego byłaby martwa. Cerkiew jest duszą narodu, a język Cerkwi to klucz do tej duszy. Gdy język będzie rozumiały, to klucz będzie w rękach duchowieństwa. Na potwierdzenie tego metropolita przytacza słowa św. Pawła – „Gdybym bowiem modlił się w niezrozumiałym języku, w duchu wprawdzie wołałbym do Boga, ale mój umysł nic by z tego nie rozumiał” (Pierwszy List do Koryntian 14,14).

Trebnik jest niewątpliwie świadectwem istnienia duchowości i tożsamości narodu ukraińskiego, przez wieki pozbawionego swobodnego rozwoju, szczególnie w okresach zakazów używania języka ukraińskiego w drukach, a takie były wprowadzone choćby przez cara Aleksandra II w 1863 i 1876 r.⁸⁸ Wysoko oceniając formę religijnej obrzędowości prawosławnej zawartą w *Trebniku* Mohyły, romantyk ukraiński Taras Szewczenko podczas pobytu na zesłaniu zamieścił w swym dzienniku pod datą 15 lipca 1857 r. przemyślenia dotyczące przewagi i głębi modlitw ze wspomnianej księgi nad jej późniejszymi rosyjskimi wariantami⁸⁹.

Podsumowując podjęte w niniejszym artykule rozważania, można stwierdzić, że *Trebnik* św. Piotra Mohyły odgrywał fundamentalną rolę w zachowaniu tożsamości religijnej rodzin ukraińskich. Dzięki wprowadzeniu zrozumiałego dla wiernych języka, w którym napisane zostały formuły wybranych sakramentów oraz fragmenty stanowiące dialog między kapłanem a wiernymi, zrealizowana została potrzeba aktywnego i świadomego uczestniczenia w nabożeństwach z okazji najważniejszych momentów życia rodziny.

Należy również zaznaczyć, że zawarte w *Trebniku* kazania zgodnie z założeniem metropolity „miały służyć praktycznemu nauczaniu przez duchowieństwo pod-

a w dołączonych do nich przedmowach toposem stała się formuła, która jako przyczynę wydania podawała powszechną nieznajomość języka cerkiewnosłowiańskiego. [...] Język staroukraiński, podobnie jak polszczyzna, dominował w XVII-wiecznym piśmiennictwie prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej. W tej szacie językowej ukazało się wiele innych pozycji homiletyckich, m.in. autorska wersja Ewangelii pouczającej Cyryla Trankwiliona Stawroweckiego z 1619 r., wydawany kilkakrotnie wraz teoretyczną pracą o komponowaniu kazań *Klucz rozumienia* Joannicjusza Galatowskiego oraz zbiory kazań z 2. poł. XVII w. pióra Łazarza Baranowicza, Antoniego Radywylowskiego czy Dmytry Tuptały. Homiliarze coraz częściej zawierały także użyteczne dla duchowieństwa przykłady kazań wzorcowych, niejednokrotnie o charakterze okolicznościowym”, A. Nowak, *op. cit.*, s. 349.

⁸⁵ І. Огієнко, *Наука...*, s. 79.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 80.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Por. M. Melnyk, W. Pilipowicz, *op. cit.*, s. 7-8.

⁸⁹ Ю. Щербяк, *Релігійний світогляд Тараса Шевченка: соціокультурний вимір*, „Психологія і суспільство” 2014, № 1, s. 41, [on-line] <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/12263/1/%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%8F%D0%BA%20%D0%AE..pdf> – 30 VIII 2020.

stawowych prawd wiary przeżywanych przez członków wspólnoty prawosławnej w praktyce liturgiczno-sakramentalnej”⁹⁰, przez co stały się wzorem dla późniejszych trebników⁹¹, a wydawane w Ukrainie i Polsce⁹² reprinty tego dzieła świadczyły o jego popularności i aktualności⁹³.

Warto zauważyć, że funkcjonują one do dziś jako podręczniki do nauki dogmatyki i liturgiki dla kleryków⁹⁴.

Jak podkreśla Melnyk, „nie sposób nie dostrzec recepcji dzieła i myśli metropolity we współczesnej Ukrainie. W roku 1996 Rada Ministrów Ukrainy nadała uroczystościom z okazji czterechsetlecia urodzin Mohyły oficjalny charakter państwowy, a Generalna Konferencja Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO) włączyła tę rocznicę do swych oficjalnych uroczystości, ogłaszając rok 1996 rokiem Mohyły. W tym samym roku 1 grudnia ukraińska Cerkiew prawosławna patriarchatu kijowskiego dokonała kanonizacji metropolity”⁹⁵.

Żywotność tradycji mohylańskiej potwierdzają również XIX-wieczne teksty, które z terenów polsko-ukraińskiego pogranicza wraz z wiernymi zawędrowały w naj-

⁹⁰ M. Melnyk, *Św. Piotr Mohyla – reformator...*, s. 114.

⁹¹ *Trebnik Mohyły* stał się wzorem dla późniejszych trebników, wydawanych zarówno w Ukrainie, jak i w Polsce (m.in. kijowskich, lwowskich, przemyskich, w tym trebników unickich wydawanych przez bazylianów). Dowodem na silny związek między *Trebnikiem* Mohyły a trebnikami wydanymi przez bazylianów – jak potwierdzają badacze Joanna Getka czy Agnieszka Gronek – jest podobny sposób sprawowania sakramentów oraz jednakowe fragmenty „ruskojęzyczne”. Jak dowodzi badaczka Agnieszka Gronek, strona tytułowa *Trebnika* wydanego w 1682 roku we Lwowie pod względem kompozycji i treści przypomina tę rozpoczynającą wydanie kijowskie Piotra Mohyły. Zob. A. Gronek, *op. cit.*, s. 18; J. Getka, „*Prosta mowa*”..., s. 133.

⁹² Obecność trebników w granicach dzisiejszej Polski potwierdza również Maria Pidłypczak-Majerowicz, dowodząc, że Muzeum im. S. Fischera w Bochni przechowuje w swoich zbiorach dwa druki: *Trebnik* z XVII wieku i *Ślužebnik* z 1740 r., natomiast Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej ma 17 druków publikowanych w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej i Poczajowskiej, wśród których są „XVII-wieczne wydania Apostołów, Ewangelii, Leiturgikonów, Trebników, Triodów, Minei, Modlitwosłowów i Psalmów Dawida”. Zob. M. Pidłypczak, *Cerkiewnosłowiańskie druki bazyliańskie w powojennych zbiorach bibliotek polskich*, [w:] „*Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*”. *Materiały z sesji, Kraków 7-10 XI 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 228-230.

⁹³ Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu natomiast potwierdza obecność na polsko-ukraińskim pograniczu trebników będących odpisami drukowanego *Trebnika* wydanego w Uniowie w 1739 i 1744 r. *Trebnik* ukazał się również w latach 1682, 1761 i 1844, 1876 w Przemyślu oraz w 1873 r. we Lwowie. „Największą i najcenniejszą zachowaną biblioteką unicką na ziemiach polskich jest Biblioteka Kapituły Greckokatolickiej (tradycyjnie BKGK) w Przemyślu, której zbiory przechowywane są obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Zasadniczy zręb księgozbioru to drukowane i rękopiśmienne księgi cyryliczne, tworzące największy w Polsce zespół ksiąg cyrylicznych”, *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu*, oprac. A. Kaszlej, Warszawa 2011, *Inwentarze Rękopisów Biblioteki Narodowej*, t. 2. Egzemplarz ze wsi Krajka obok Birczy, przechowywany w Muzeum Ziemi Przemyskiej, zob. В. Пилипович, *КультУрна територія. Статті і матеріали до інтелектуальної історії Надсяння*, Перемишль 2011, s. 91.

⁹⁴ M. Melnyk, *Św. Piotr Mohyla – reformator...*, s. 100-101.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 100.

dalsze zakątki północnej Polski, czego przykładem jest trebnik z 1844 r. wydany w Przemyślu, będący własnością parafii greckokatolickiej w Kołobrzegu. Przynależność wyznaniowa, tożsamość religijna również w obecnych czasach, szczególnie wśród Ukraińców w Polsce, decydują o ich samoidentyfikacji narodowej i przynależności do społeczności ukraińskiej. Świętowanie, wspólny udział w liturgii, kontynuacja tradycyjnych obrzędów, kultywowanie zwyczajów umacniają więzi rodzinne, oparte na szacunku dla starszego pokolenia, identyfikacji z dziedzictwem i dorobkiem przodków, oraz budują poczucie przynależności do wspólnoty – narodu⁹⁶.

Bibliografia

Monografie

- Babycz N., *Syła mowlenoho słowa. Naukowo-publicystyczni narysy z kultury ukrajinskoj mowy*, Czerniwci 1996.
- Czyn tajny suprużestwa*, [w:] *Trebnik*, Peremyszl 1844.
- Do Sakramentu Małżeństwa – przez chrześcijańskie narzeczeństwo. Pouczenie duszpasterskie dla narzeczonych*, oprac. J. Wójtowicz, Przemyśl 1987, *Seria Pomocy Duszpasterskich*, nr 3.
- Hołowackij Ja.O., *Narodnye pesni Hałyckoj y Uhorskoj Rusy*, cz. 3: *Obriadnyja pesny*, Moskwa 1878.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu*, oprac. A. Kaszlej, Warszawa 2011, *Inwentarze Rękopisów Biblioteki Narodowej*, t. 2.
- Isiczenko I., *Istorija Chrystowoji Cerkwy w Ukrajini*, Charkiw 2003.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, [kier. zespołu red. P. Ptasznik, P. Sardi], Kraków 2005.
- Melnyk M., *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005.
- Melnyk M., Pilipowicz W., *Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły*, Olsztyn 2003.
- Michańko A., *Obraz rodziny w ukraińskiej twórczości ustnej i literaturze epoki romantyzmu*, Kraków 2014, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 24.
- Mokryj W., *Cerkwa w żytti ukrajinciw*, Lwiv–Kraków–Paryż 1993, *Popularna encyklopedia „Ipocsimu”*, cz. 2.
- Mytropołył Ilarion, *Dochrystyjanski wiruwannia ukrajinskoho narodu*, Lwiv 1992 (Winnipeg 1965).

⁹⁶ Por. A. Michańko, *Obrzęd weselny jako ogniwo w zachowaniu tożsamości narodowej Ukraińców*, [w:] *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010, s. 132, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 14.

- Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji Kraków 7-10 XI 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993.
- Niczyk W.M., *Petro Mohyla w duchownij istoriji Ukrainy*, Kyjiw 1997.
- Ohijenko I., *Istorija ukrajinskoho drukarstwa*, t. 1, Lwiv 1925.
- Ohijenko I., *Nauka pro ridnomowni obowjazky*, Żowkwa 1939.
- Ohijenko I., *Ukrajinska kultura. Korotka istorija žyttia ukrajinskoho naroda*, Katerynosław–Lajpcig 1923.
- Ohijenko I., *Ukrajinska cerkwa. Narysy z istoriji Ukrajinskoji Prawosławnoji Cerkwy*, t. 2, Praha 1942.
- Ohijenko I., *Ukrajinska cerkwa. Narysy z istoriji Ukrajinskoji Prawosławnoji Cerkwy*, t. 2, Kyjiw 1993.
- Podilla. *Istoryko-etnohraficzne doslidzennia*, red. A.P. Ponomariow, Kyjiw 1994.
- Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku*, red. W. Mokry, Kraków 1997, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 1.
- Pyłypowycz W., *KultUrnA terytorija. Statti i materijały do intelektualnoji istoriji Nadsiannia*, Peremysl 2011.
- Różańska A., *Tożsamość religijna młodzieży na pograniczu cieszyńskim – uwarunkowania i dylematy jej kształtowania*, Wrocław–Cieszyn 2009.
- Szewczenko I., *Bahatołykyj swit Petra Mohyły, Ukrajina miż Schodom i Zachodom. Narysy z istoriji kultury do poczatku XVIII stolittia*, Lwiv 2001.
- Welykyj tłumacznyj słownik suchasnoji ukrajinskoji mowy*, układ. i hołow. red. W.T. Buśeł, Kyjiw 2003.
- Wojewoda Z., *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944- 1989*, Kraków 1994, *Religiologica Juventa*.
- Znosko A., *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983.
- Бабич Н., *Сила мовленого слова. Науково-публіцистичні нариси з культури української мови*, Чернівці 1996.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел, Київ 2003.
- Головацький Я.О., *Народные песни Галицкой и Угорской Руси*, ч. 3: *Обрядные песни*, Москва 1878.
- Ісіченко І., *Історія Христової Церкви в Україні*, Харків 2003.
- Митрополит Іларіон, *Дохристиянські вірування українського народу*, Львів 1992 (Вінніпег 1965).
- Нічик В.М., *Петро Могила в духовній історії України*, Київ 1997.
- Огієнко І., *Історія українського друкарства*, т. 1, Львів 1925.
- Огієнко І., *Наука про рідномовні обов'язки*, Жовква 1939.

- Огієнко І., *Українська культура. Коротка історія життя українського народу*, Катеринослав–Ляйпцінг 1923.
- Огієнко І., *Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви*, т. 2, Прага 1942.
- Огієнко І., *Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви*, т. 2, Київ 1993.
- Пилипович В., *Культурна територія. Статті і матеріали до інтелектуальної історії Надсяння*, Перемишль 2011.
- Поділля. *Історико-етнографічне дослідження*, ред. А.П. Пономарьов, Київ 1994.
- Чин тайни супружества*, [w:] *Требник*, Перемишль 1844.
- Шевченко І., *Багатоликий світ Петра Могили, Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001.
- Мокрий В., *Церква в житті українців*, Львів–Краків–Париж 1993, *Популярна енциклопедія „Просвіти”*, ч. 2.

Artykuły naukowe

- Bercoff G.B., *Wybory językowe, tożsamościowe i religijne pisarzy ruskich w Rzeczypospolitej XVII-XVIII w.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, *Zachowanie Polskiego Dziedzictwa Narodowego*, t. 12.
- Getka J., „Prosta mowa” w tekstach o charakterze religijnym XVIII wieku (na podstawie wydań trebników w drukarniach bazylikańskich), „Acta Neophilologica” Olsztyn R. 18, 2016, nr 2.
- Getka J., *Prosta mowa w tekstach o charakterze religijnym XVIII wieku (Czyn je-rejskiego nastawljenija, Począjów 1776)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2017, t. 64, <http://doi.org/10.26485/RKJ/2017/64/6>.
- Groniek A., *Obrzędy chrzcielne i ich obrazowanie w sztuce cerkiewnej XVI-XVIII w. Przyczynek do badań nad latynizacją kultury ruskiej*, [w:] *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin 2012, *Acta Collegii Suprasliensis*, t. 14.
- Harbatski A., *Tożsamość religijna a bezpieczeństwo konfesyjne: współczesne wyzwania (na przykładzie Republiki Białoruś)*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2015, t. 25, <https://doi.org/10.15290/pss.2015.25.08>.
- Leśniewski K., *Reformatorska działalność Metropolity Piotra Mohyły w ocenie Georges’a Florovsky’ego*, „Roczniki Teologiczne” R. 53-54, 2006-2007, z. 7.
- Matuszek O., *Pohrebowi kazання ukrajinskykh propowidnykiw XVII stolittia*, [w:] *Kyryło Trankwilion Stawroweckyj – Propowidnyk Słowa Bożoho*, red. B. Krysa, D. Syrojid, Lwów 2017, *Kyjiwske chrystyjanstwo*, t. 6; *Lwiwska medijewistyka*, wyp. 5.

- Melnyk M., *Rola Kościoła greckokatolickiego w formowaniu się ukraińskiej świadomości narodowej w świetle historiografii polskiej lat 1945-1989*, [w:] *Etniczność a religia*, red. A. Posern-Zieliński, Poznań 2003, *Poznańskie Studia Etnologiczne*, nr 6.
- Melnyk M., *Św. Piotr Mohyla – reformator prawosławia w Rzeczypospolitej*, „Ethos” Lublin 2008, nr 1(81).
- Meyendorff P., *The Liturgical Reforms of Peter Mogila. A New Look*, „Saint Vladimir’s Theological Quarterly” New York Vol. 29, 1985, Issue 2.
- Michałko A., *Obrzęd weselny jako ogniwo w zachowaniu tożsamości narodowej Ukraińców*, [w:] *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 14.
- Michałko A., *Rol materi, bat’ka, wczyteliw... u plekanni ukrajinskoji mowy. Na osnovi „Nauky pro ridnomowni obowjazky” mytropolyta Ilariona – Iwana Ohijenka (1882-1972)*, [w:] *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*, red. W. Mokry, Kraków 2015, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 25.
- Naumow A., *Jak zostać prawosławnym (na materiale Trebnika św. Piotra Mohyły)*, [w:] *Słowianie w monarchii Habsburgów. Literatura, język, kultura*, red. M. Čistiakova, M. Kuczyńska, J. Stradomski, t. 17, Kraków 2020, <https://doi.org/10.12797/9788381382533.04>.
- Naumow A., *Język modlitwy jako deklaracja?*, [w:] *Język naszej modlitwy – dawniej i dziś*, red. U. Pawluczuk, Białystok 2012, *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 3.
- Naumow A., *Powroty do prawosławia*, [w:] *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy*, red. M. Kuczyńska, Białystok 2017, *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 8.
- Naumow A., *Wojna w „Trebniku” św. Piotra Mohyły*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne” Kraków 2015, t. 11.
- Pactwa B., *Parafia jako miejsce zachowania tożsamości etnicznej. Rzecz o greckokatolickiej Parafii św. Mikołaja na Żuławach*, [w:] *Globalny i lokalny wymiar religii. Polska w kontekście europejskim*, red. I. Borowik, A. Górny, W. Świątkiewicz, Kraków 2016.
- Pidtypczak M., *Cerkiewnosłowiańskie druki bazylikańskie w powojennych zbiorach bibliotek polskich*, [w:] *„Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej”. Materiały z sesji, Kraków 7-10 XI 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993.
- Różańska A., *Dynamika poczucia tożsamości religijnej młodzieży na pograniczu polsko-czeskim i jej edukacyjne uwarunkowania*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim*, red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrbowski, Cieszyn 2010, *Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis*, t. 1.
- Tymoszenko Ł., *Tradycja i praktyki pomynania pomerłych u Kyjiwskij Mytropoliji w druhij połowyni XVI-perszij połowyni XVII st. Wnesok cerkownych bractw*, „Drohobyckij krajeznawczyj zbirnyk” 2011, wyp. 14-15.

Wieradzka-Pilarczyk A., *Tożsamość religijna a gotowość do wejścia w dialog międzyreligijny*, „Przegląd Religioznawczy” Poznań 2017, nr 2(264).

Матушек О., *Погребові казання українських проповідників XVII століття*, [w:] *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого*, ред. Б. Криса, Д. Сироїд, Львів 2017, *Київське християнство*, т. 6; *Львівська медієвістика*, вип. 5.

Тимошенко Л., *Традиція і практики поминання померлих у Київській Митрополії в другій половині XVI-першій половині XVII ст. Внесок церковних брацтв*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2011, вип. 14-15.

Michałko A., *Роль матері, батька, вчителів... у плеканні української мови. На основі „Науки про рідномовні обов’язки” митрополита Іларіона – Івана Огієнка (1882-1972)*, [w:] *Яęzyк ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*, red. W. Mokry, Kraków 2015, *Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza*, t. 25.

Netografia

Chrystyjanskyj Portal Kiros, [on-line] <https://www.kyrios.org.ua/vidpovidi-svia-shchenyka/43102-chomu-pomynaiut-na-3-9-40-den-pislia-smerti.html>.

Izbornyk, Istorija Ukrainy IX-XVIII st. Perszodžerela ta interpretaciji, [on-line] <http://litopys.org.ua/ohienko/oh17.htm>.

Meyendorff J., *Ukoronowanie*, [w:] J. Meyendorff, *Małżeństwo w prawosławiu. Liturgia, teologia, życie*, Lublin 1995, [on-line] <http://www.boratyniec.pl/uploads/documentsearch/id10/Malzenstwo.pdf>.

Nowak A., *Znaczenie języka ukraińskiego w prawosławnym odrodzeniu cerkiewnym – „rzeczpospolitański świt” i „moskiewski zmierzch”*, [on-line] http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/1489/Jezyk_ukrainski_s339_Nowak.pdf.

Ohijenko I., *Ukrajinska cerkwa. Narysy z istoriji Ukrajinskoji Prawoslawnoji Cerkwy*, Kyjiw 1993, t. 2, [on-line] <http://litopys.org.ua/ohienko/oh17.htm>.

Pohoreckij W., *Istoryko-literaturoznawczy, duchowni ta tworczy aspekty w dijalnosti kyjiwskoho i hałyckoho mytropolyta Petra Mohyły u samostwerdženni ukrajinskoji naciji*, „Ukrajina-Jewropa-Swit” 2010, wyp. 4 Ternopil, [on-line] https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohoretskyi_Vasyl/Istoryko-literaturoznawchi_dukhovni_ta_tvorchi_aspekty_v_diialnosti_Petra_Mohyly.pdf.

Szczerbiak Ju., *Relihijnyj switohlad Tarasa Szewczenka: sociokulturnyj wymir*, „Psychołohija i suspilstwo” 2014, No 1, [on-line] <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/12263/1/%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%8F%D0%BA%20%D0%AE.pdf>.

- Ізборник, Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*, [on-line] <http://litopys.org.ua/ohienko/oh17.htm>.
- Огієнко І., *Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви*, [on-line] <http://litopys.org.ua/ohienko/oh17.htm>.
- Погорецький В., *Історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти в діяльності київського і галицького митрополита Петра Могили у самоствердженні української нації*, „Україна-Європа-Світ” 2010, вип. 4, [on-line] https://shron1.chtyvo.org.ua/Pohoretskyi_Vasyl/Istoryko-literaturoznavchi_dukhovni_ta_tvorchy_aspekty_v_diialnosti_Petra_Mohyly.pdf.
- Християнський Портал Кірос*, [on-line] <https://www.kyrios.org.ua/vidpovidi-svia-shchenyka/43102-chomu-pomynaiut-na-3-9-40-den-pislia-smerti.html>.
- Щербяк Ю., *Релігійний світогляд Тараса Шевченка: соціокультурний вимір, „Психологія і суспільство” 2014, № 1*, [on-line] <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/12263/1/%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%8F%D0%BA%20%D0%AE..pdf>.

Monografia zawiera istotne spostrzeżenia z zakresu ukrainoznawstwa, szczególnie aktualne i potrzebne dziś, w dobie walki Ukrainy, niepodległej przecież od 1991 r., o integralność terytorialną i zachowanie tożsamości narodowej, pielęgnowanie pamięci historycznej i dalsze budowanie nowoczesnego społeczeństwa europejskiego. Monografia z pewnością zainteresuje kulturoznawców, literaturoznawców, historyków i socjologów, a także wszystkich tych, którym nieobce są zagadnienia z zakresu ukrainoznawstwa oraz wschodoznawstwa.

z recenzji

dr hab. Anny Horniatko, prof. UAM

ISBN 978-83-8138-333-2

9 788381 383332

<https://akademicka.pl>